

SOCIÁLNOPSYCHICKÉ JAVY V SPOLOČENSKOM VEDOMÍ

MÁRIA MACHALOVÁ, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

Sociálnu psychológiu ako vedu v súčasnosti charakterizujú najmenej dve tendencie: protirečenie medzi množstvom empirických faktov, experimentálnych údajov a deficitom teoretického rozpracovania, na základe ktorého by sa mohli fakty zovšeobecniť a potom úsilie o prekročenie rámca tradične vymedzeného objektu skúmania.

Základný obsah sociálnej psychológie tvoria koncepcie, teórie „sýtené“ poznatkami o vnútroskupinových procesoch a javoch, ktoré vznikli a vyvíjajú sa v malých spoločenstvách ľudí. Pritom sa malá skupina (v súčasných nemarxistických smeroch sociálnej psychológie) skúma izolovane od prirodzeného sociálneho prostredia. I keď mimo a bez poznania jej vzťahov so sociálnymi skupinami rôznej úrovne a organizácie je iba abstrakciou nerelevantnou vo vzťahu ku konkrétnej sociálnej skutočnosti.

Posledné dve desaťročia sa snaha o prekonanie absolutizácie malej skupiny v analýze sociálnopsychických javov prejavila v tom, že sa začal formovať nový prístup zdôrazňujúci význam širšieho sociálneho kontextu sociálnopsychických javov (najmä v sovietskej sociálnej psychológii). To znamená — vymaniť sa z rámca malých skupín, z individuálnej úrovne a viac sa sústrediť na veľké spoločenstvá ľudí: národy, triedy, vrstvy, profesionálne skupiny a pod. Skúmanie sociálnopsychických javov na nadindividuálnej, makroskupinovej úrovni vyžaduje iné metodologické postupy. Medzi nimi aj aplikáciu sociologicko-psychologického prístupu¹, ktorý umožňuje poznávať sociálnopsychické javy na úrovni makroskupín i mikroskupín a na úrovni osobností, ktoré sú v týchto skupinách začlenené.

Zameranosť metodológie, teoretického a empirického skúmania v sociálnej psychológii na procesy a stavy malých skupín, ktoré sa zovšeobecňovali a extrapolovali aj na makroskupiny, prispela k terajšiemu stavu neuspokojivého rozpracovania problematiky spoločenskej psychiky, objasnenia jej miesta a funkcie v spoločenskom vedomí z hľadiska sociálnopsychologických aspektov.

Z filozofického hľadiska je spoločenská psychika jednou zo sfér spoločenského vedomia, odráža sa v nej spoločenské bytie, je formou duchovného osvojovania si určitej objektívnej prírodnohistorickej skutočnosti. Spoločenská psychika je obsiahnutá v duchovnom stave spoloč-

¹ Psychologický prístup je založený na zdôrazňovaní individuálnej, osobnostnej úrovne skúmania. Na psychológiu skupiny sa usudzuje z psychológie jedincov, ktorí ju tvoria. V sociologickom prístupe sa skúmanie zameriava na makrosociálnu úroveň, na nadindividuálne sociálne útvary, ktoré nemôžeme redukovat' na psychologické procesy, stavy a vlastnosti jednotlivcov, čiže členov skupín.

čienstiev ľudí. V reálnom živote akákoľvek skupina ľudí poznáva, prežíva, hodnotí a koná špecifickým, pre ňu vlastným a charakteristickým spôsobom. Nositeľom spoločenskej psychiky je vždy konkrétna makroskupina (napr. robotnícka trieda, roľnícka trieda, vrstva inteligencie, národ, určitá demografická skupina a pod.), konkrétna mikroskupina (rodina, pracovný, učebný, umelecký a iný kolektív a pod.) a tiež osobnosti začlenené v skupinách. Subjektom spoločenskej psychiky nie sú jednotlivci, ale predovšetkým veľké a relatívne stále spoločenstvá ľudí, ktoré tvoria zložitý, diferencovaný a zároveň integrovaný celok — spoločnosť. Objasnenie dialektiky vzájomného pôsobenia psychológie makroskupín, psychológie mikroskupín a psychológie osobností, spôsobov akými si mikroskupina a osobnosť osvojuje psychológiu makroskupín a naopak, ako spätne ovplyvňuje psychológiu makroskupiny, je jedným z najdôležitejších otvorených problémov sociálnej psychológie ako vedy.

V sociálnej psychológii termín spoločenská psychika (resp. sociálna psychika)² vyjadruje súhrn tých psychických javov, ktoré vznikli, vyvíjajú sa a pôsobia v skupinách ľudí a ktoré sú determinované postavením týchto skupín v spoločnosti, najmä ich konkrétnou činnosťou a vzťahmi. Objektívne materiálne a duchovné podmienky existovania určitých skupín determinujú ich psychiku, ktorá tieto podmienky odráža špecifickým spôsobom vo forme názorov, citov, presvedčení, mienky, tradícií, postojov, záujmov, nálad, sociálnopsychologickej atmosféry v skupine a pod.

Poznanie sociálnopsychických javov v rámci spoločenskej psychiky závisí od zodpovedania dvoch otázok: v čom spočíva špecifickosť sociálnopsychických javov v porovnaní s individuálnopsychickými a ideologickými a kto je subjektom sociálnopsychických javov. Podľa A. K. Uledova [1] nestačí odlišiť sociálnopsychické a individuálnopsychické javy iba na základe ich sociálnosti, či zvláštnosti odrazu rôznych foriem styku (obščenija). Východiskom skúmania sociálnopsychických javov je analýza spoločenských vzťahov a činností ľudí, predovšetkým materiálnej. Podľa neho sú zvláštnosti sociálnopsychických javov, v porovnaní s individuálnymi a ideologickými, podmienené odlišným subjektom, zákonitosťami vzniku a vývoja a spôsobom jestvovania týchto javov.

V klasifikácii sociálnopsychických javov sa zohľadňuje dominantný aspekt určitého javu. Napríklad v presvedčeniach prevláda poznávací aspekt, v citoch, v spoločenskej nálade, v hodnotových orientáciách, v postojoch, v spoločenskej mienke dominujú procesy emocionálne — hodnotové, motivačné i konatívne. Teoretická a empirická analýza spo-

² Termínom „spoločenská psychológia“, ktorý sa uplatnil v sovietskej filozofickej literatúre a termínom „sociálna psychika“, ktorý preferujú najmä bulharskí filozofi sa označuje jedna zo sfér spoločenského vedomia. Spoločenskú psychiku tvorí sústava citov, nálad, prežívaní určitej sociálnej skupiny a odrážajú sa v nej pre určitú skupinu typické spoločenské podmienky a vzťahy. Veda o sociálnopsychických javoch skupín a jednotlivcov sa označuje termínom „sociálna psychológia“.

ločenskej psychiky závisí od úrovne skúmania spoločenského vedomia.

Spoločenské vedomie — nepretržitý dialektický proces odrážania a duchovného osvojenia si prírodnohistorickej skutočnosti, odraz príčin, podmienok a priebehu spoločenskej praxe a vzťahov ľudí v nej, odraz spoločenského bytia, utvára sa a pôsobí ako zložitý dynamický systém. Vo vzťahu k určujúcemu spoločenskému bytiu možno usudzovať, že spoločenské vedomie je jeho protikladom. Je jedným z párových protikladov systému „spoločenské bytie — spoločenské vedomie“, ak tento chápeme ako dialektický systém protikladov, v ktorom rozhodujúca a determinujúca úloha pripadá spoločenskému bytiu. V tomto zmysle tak spoločenské bytie ako aj spoločenské vedomie môžeme skúmať a analyzovať ako relatívne samostatné podsystémy, poprípade systémy.

V spoločenskom vedomí sa fixuje a odráža každodenná a historická činnosť ľudí.³ Tomu prislúchajú aj úrovne odrazu týchto činností prejavujúce sa v každodennom vedomí i spoločenskej psychike a v teoretickom vedomí. Stotožňujeme sa s názorom, že v chápaní systémov je dôležitejšie vymedziť špecifické vzťahy medzi prvkami, medzi úrovňami systému a vzťahy medzi systémom a jeho okolím, než vymedziť prvky systému, pretože počet a povaha prvkov sa môže meniť v rôznych etapách vývoja systému.

V spoločenskom vedomí sa okrem prvkov, ktoré sa menia, predpokladajú tri invariantné zložky označované ako aspekty vedomia: poznávacia, emocionálno-motivačná (hodnotová) a konatívna (praktická). Tieto aspekty sú imanentné teoretickému aj neteoretickému vedomiu, to znamená aj každodennému vedomiu a spoločenskej psychike. Analýza zložiek a každého prvku invariantnej štruktúry spoločenského vedomia umožňuje vymedziť ich úlohu v aktivitách a vývoji sociálneho systému. Každý z nich má presne vymedzenú funkciu v súlade so svojimi gnozeologickými, sociologickými, psychologickými a inými zvláštnosťami.

Domnievame sa, že spoločenská psychika ako subsystém spoločenského vedomia má významnú úlohu a miesto v určovaní tzv. sociologického aspektu spoločenského vedomia, čiže v poznávaní úlohy spoločenského vedomia vo fungovaní a vývoji sociálneho systému. Spoločenská psychika je nielen jednou z foriem prejavu spoločenského vedomia, je zároveň rovnocennou zložkou tohto vedomia vymedzovaného ako dialektický systém. Spoločenskej psychike je vlastný poznávací, emocionálno-motivačný a konatívny aspekt. Na rozdiel od teoretického vedomia a ideológie prevláda v nej emocionálno-motivačno-vôľový vzťah ľudí ku skutočnosti vyjadrený v ich praktickej každodennej a historickej činnosti. „Akcieschopnosť“ spoločenského vedomia sa podľa nás rea-

³ Každodennou činnosťou si ľudia utvárajú podmienky každodenného života. Závisí od podmienok a možností, ktoré poskytuje určitý spôsob výroby v spoločnosti a rovnako od povahy historickej doby. Historickou činnosťou sa zachováva alebo menia všeobecné podmienky života spoločnosti. K týmto podmienkam patrí prírodné prostredie, spôsob výroby, politické zriadenie. [4]

lizuje v každodennej činnosti ľudí prostredníctvom spoločenskej psychiky a v jej rámci aj sociálnopsychickými javmi, ktoré sú obsiahnuté v činnosti i vo vzťahoch skupín aj jednotlivcov.

Subjektom spoločenského vedomia je spoločnosť — integrovaný útvar konštituovaný z rôznych skupín ľudí. Spoločnosť nie je mimo, alebo nad skupinami, či jednotlivcami. Spoločenské vedomie je rovnako vnútorne členitým, nehomogénnym, duchovným útvarom. Tvoria ho duchovné procesy a stavy rôznych skupín a jednotlivcov, prelínajú sa v ňom vedomia skupín rôznych sociálnych úrovní a odlišnej organizácie (mikroskupiny, makroskupiny). Spoločnosť v postavení sociálneho subjektu sa diferencuje na vzájomne sa predpokladajúce, protirečiaci si a závislé zložky: skupiny a jednotlivcov, resp. osobnosti. V takom zmysle spoločenské vedomie, skupinové vedomie a individuálne vedomie nie sú mimo seba stojacimi izolovanými entitami, ale časťami dialekticky jednotného celku. Vzťah spoločenského, skupinového a individuálneho vedomia vyjadruje dialektiku všeobecného, zvláštného a jedinečného. Spoločenské, skupinové a individuálne vedomie je determinované relatívne rozdielnym obsahom a rozsahom prírodného, predmetného, sociálneho, historického výseku objektívnej skutočnosti.

Spoločenské vedomie (v rovine abstrakcie) je odrazom všeobecne platných vlastností objektívnej skutočnosti, prostredia a vzťahov v ňom, skupinové a individuálne vedomie odráža tieto všeobecné vlastnosti špecifickým, konkrétnym, zvláštnym a jedinečným spôsobom ako kvantitatívne užšie vymedzenú objektívnu skutočnosť. Spoločenské vedomie, ktoré subsumuje skupinové aj individuálne vedomia, sa na týchto úrovniach vedomia prejavuje a môžeme ho čiastočne prostredníctvom týchto úrovní skúmať. Opodstatnenosť uvedeného prístupu podporuje názor L. S. Vygotského: vyššie psychické funkcie sú interiorizovanými sociálnymi vzťahmi. Každá vyššia psychická funkcia je zo začiatku, v procese historického vývoja človeka, funkciou sociálnopsychickou čiže javom interpsychickým, a neskôr ako výsledok procesu interiorizácie vonkajších vplyvov stáva sa funkciou individuálno-psychickou, čiže javom intrapsychickým.

Riešenie problému spoločenskej psychiky na úrovni makroskupín (sociálno-ekonomických: triedy, vrstvy, profesionálne skupiny; etnických spoločenstiev; aj demografických skupín) naráža na mnohé nevyriešené metodologické otázky. V tejto súvislosti medzi dôležité patrí aj otázka: prostredníctvom akých konkrétnych fenoménov psychického života sa prejavuje spoločenská psychika na úrovni makroskupiny, ako ju skúmať a poznať. G. G. Diligenskij (2) poznamenáva, že skupinová motivácia (potreby, záujmy, ciele, ktoré členovia makroskupiny prijali za vlastné), psychologické väzby v skupinách dostatočne nevystihujú spoločenskú psychiku na úrovni týchto skupín. Preto treba venovať pozornosť aj typologickým zvláštnostiam skupinovej psychológie, podľa nás iba za predpokladu, že jednotlivci nejakej makroskupiny majú podobný, sociálne podmienený psychologický profil. Preto sa v makrosku-

pinovej problematike analyzuje aj psychológia jednotlivca resp. osobnosti, ktorá je typickým predstaviteľom určitej skupiny.

Neredukujeme týmto spoločenskú psychiku vlastnú veľkým spoločenstvám ľudí, určitým skupinám, na individuálno-psychické javy? Je táto redukcia oprávnená? Psychológia skupín sa prelína s psychológiou osôb, ktoré ich tvoria. Pritom ak je cieľom skúmania psychika makroskupiny, zaujímať nás budú iba tie aspekty psychiky jednotlivca, v ktorých sa prejavujú charakteristiky makroskupiny. „To znamená, že ako špecifický objekt výskumu psychológie makrosociálnych skupín sa ukazujú sociálne typické charakteristiky osobnosti alebo osobnosť ako sociálno-psychologický (sociálnopsychický — pozn. M. M.) typ“ (2, s. 194)

Spoločenskú psychiku nemôžeme poznať v jej obsahovej a funkčnej totalite, iba jej konkrétne formy a prejavy. Medzi nimi aj sociálnopsychické javy, ktorých nositeľom sú rovnako makroskupiny, mikroskupiny i sociálnopsychické typy osobností. S tým súvisí výskum pôsobenia makroskupinových objektívnych a subjektívnych charakteristík na osobnosť. V tejto súvislosti treba zodpovedať otázku: ktoré z aspektov osobnosti sú jej sociálnopsychickými črtami? Odpoveď vyplýva z vymedzenia sociálnej štruktúry osobnosti (3), ktorá sa utvára v súčinnosti osobnosti so spoločnosťou a je determinovaná tým, aké miesto má osobnosť v sústave spoločenských vzťahov, predovšetkým ekonomických (t. j. príslušnosť k triede, sociálnej skupine, miesto v sústave spoločenskej organizácie práce); aké sú reálne formy životnej činnosti osobnosti; aké sociálne úlohy vykonáva; čo tvorí zameranosť osobnosti, čiže ktoré energetizujúce, smerové a cieľové motivačné činitele sú pre osobnosť charakteristické (napr. potreby, záujmy, postoje, ideály, hodnotové orientácie, aspirácie). Zameranosť osobnosti (v sovietskej literatúre vyjadrená termínom *na-pravlennosť*) je zovšeobecneným integračným ukazovateľom, ktorý má, podľa doterajších výskumov v sociálnej psychológii, význam pre určovanie sociálneho typu osobnosti.

Na štúdium typov osobností ako prostriedku zisťovania podstatných vlastností spoločenských skupín i významných tendencií a javov spoločenského života, sa v marxistickej sociálnej psychológii a sociológii upozorňuje. Napriek tomu, že osobnosť vyjadruje niečo podstatné zo svojho sociálneho prostredia, z určitého systému spoločenských vzťahov, nevyjadruje všetky vzťahy a podmienky, ani ich zložitosti. Iba sústava typov osobností môže adekvátne predstavovať a vyjadrovať štruktúru určitej spoločnosti ako personifikovaný výraz tejto štruktúry (3). V sociálnopsychických typoch (prejavujúcich sa napr. ako etnické, triedne, profesionálne a iné stereotypy), v osobnostnej štruktúre spoločnosti sa transformujú celospoločenské javy, vrátane spoločenského vedomia aj spoločenskej psychiky.

V rámci uvedeného prístupu je objektom analýzy sústava sociálno-psychických typov osobností, ktoré sa konštituujú v konkrétnej skupinovej činnosti a vzťahoch, a sú touto činnosťou a vzťahmi determinované.

Osobnosť je v porovnaní so subjektom činnosti stabilnejším útvarom, nemení sa vzhľadom na druh a podmienky činnosti tak, ako subjekt činnosti. Preto je heuristicky vhodnejšie zvoliť za objekt skúmania typy osobností ako nositeľov spoločenskej psychiky určitej makroskupiny. Skúmanie sociálnopsychických typov osobností je poznamenané rizikom neúplného, čiastkového a nie vždy adekvátneho zobrazenia a poznania obsahu a funkcie spoločenskej psychiky v sociálnom systéme. Napriek tomu uvedenú orientáciu skúmania spoločenskej psychiky pokladáme za jeden z možných a únosných spôsobov skúmania.

LITERATÚRA

1. ULEDOV, A. K.: Aktualnyje problemy socialnoj psichologii. Moskva 1981.
2. DILIGENSKIJ, G. G.: Niektoré metodologické problémy výskumu psychológie veľkých sociálnych skupín. In: Metodologické problémy sociálnej psychológie. Bratislava 1980.
3. SMIRNOV, G. L.: Sovětsky člověk. [Utváření socialistického typu osobnosti.] Praha 1976.
4. REMŽA, V. S.: Determinovannost' urovnej obščestvennogo soznanija urovnjami dejatel'nosti. In: Social'nyj determinizm i naučno-techničeskij progress. Leningrad 1982.